

GONDOLATOK EGY KÉSŐ RÉZKORI LELET KAPCSÁN

MRENKA ATTILA

SZOMBATHELY, SAVARIA MÚZEUM, PTE-BTK, MULTIDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA

A szombathelyi Savaria Múzeum munkatársaival 2010-2011-ben leletmentő ásatásokat végeztünk Szombathely északi-északnyugati határában, a Dolgozók útja keleti felén. A lelőhelyen több korszak emlékei kerültek elő. A leletanyag döntő többsége a késő rézkori Boleráz kultúrához tartozik. E mellett egyetlen objektumban a kora bronzkor végi/középső bronzkor eleji Gáta-Wieselburg kultúra edényeit találtuk. A lelőhely nyugati felén római kori út és hozzá tartozó árok található. Jelen tanulmányban a késő rézkori telep egyik objektumából (29. objektum [1. kép]) előkerült különleges lelettel, és annak kapcsolataival foglalkozom.

A tárgy jelenlegi tudomásom szerint párhuzam nélkül áll a mai Magyarország területén, de a Kárpát-medencében is alig néhány hasonló darab lelhető föl belőle. Még megnevezése is problémás, legalábbis konszenzus vagy egyértelmű elnevezés nem gyökereződött meg; ezért én füstölőnek hívom.

A füstölő [2. kép] (ltsz.: Ó.2011.15.614.) magassága 6-6,5 cm. Közepén oszlopszerű kiemelkedés található, melynek teteje nyitott, alja pedig szűrőszerűen átluggatott. Aljának átmérője 12,9 cm. Oldalai tompaszögben kifelé hajlanak. A füstölő felszíne gondosan eldolgozott, sima, barnásszürke, szürkésbarna árnyalatú. A kiemelkedés belső felén égés nyomait találtuk [3. kép]. Homokkal soványított.

A 29. objektum sekély, téglalap alapú beásás, mely a közvetlen szomszédságában található két objektummal (27., 28. objektumok) együtt feltehetőleg egyetlen lakóobjektumot alkotott. A leletanyag alapján hozzájuk tartozott még az 1. objektum, melyet még 2010-ben tártak föl. A bolygatlan gödrök leletanyaga kivétel nélkül¹ a késő rézkor korai időszakára,² a Boleráz kultúrára keltezhető.³

Hasonló korú párhuzamok tudomásom szerint eddig kizárólag a Felvidékről kerültek elő; ott azonban nagyobb mennyiségben. Erre később részletesen még részletesen vissza-

¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy egy korsó bár formailag a Bolerázhoz köthető, de nagyon közeli párhuzamát a Balaton-Lasinja kultúrában is megtalálhatjuk (HORVÁTH ET AL. 2003, 219. Abb. 21, 2.). A kutatás jelenlegi állapotában nem tudok választ adni a Balaton-Lasinja kultúra és a Boleráz kultúra kapcsolatára. Az embertani adatok mindazonáltal nem utalnak nagyobb mértékű bevándorló csoportokra a Boleráz kultúra időszakában, ezért nagyon valószínű, hogy a középső rézkori lakosság továbbélt a késő rézkorban is. ZOFFMANN 2006, 100.

² Horváth Tünde Balatonöszöd-Temetői-dűlő lelőhelyen végzett megfigyelései alapján felvetődött, hogy a Boleráz és a Baden kultúra egymás mellett, egy időben élt a Dunántúlon. HORVÁTH 2011, 46.

³ Nagyjából Kr.e. 3500-3250/3200 között. MARAN 1998, Taf. 82.

térek. Jelenleg azonban fontosabbnak érzem, hogy hasonló tárgyak a későbbi korok során kizárólag a kelet-európai steppe területén találhatóak. Amellett, hogy ez újabb kérdéseket vet föl, egyben azt is mutatja, hogy merre érdemes keresgélni, ha a füstölő rokonsági szálat, értelmezési körét kutatjuk. Ezek alapján a Fekete-tenger északi partja, a Kaukázus előtere és az erdős/füves steppe határzónája rajzolódik ki célterületként. A feladat tehát megtalálni azokat a kapcsolódási szálakat, melyek valamiképp magyarázzák egy ilyen tárgy megjelenését Magyarországon nyugati felében.

A jelenség vizsgálatához le kell szögezmem, hogy meglátásom szerint a különböző korok régészeti kultúrái erősen determináltak a földrajzi környezet által. Ez nemcsak az életmódot, a gazdálkodás módját érinti, hanem elsődlegesen az egyes csoportok egymással való kapcsolattartásának mikéntjét és irányait.

Ennek értelmében meg kell változtatnunk a sajnos egyre inkább meggyökeresződő álláspontot, hogy Magyarország Nyugat-Európa legkeletibb pontja. A régészeti korszakokban, de legalábbis azok többségében, az igazság inkább fordított lehetett: a Kárpát-medence Kelet-Európa legnyugatibb pontja. Ebben a hatalmas térségben, mely az Uráltól a Cseh-Morva-medencéig terjed, a fő közlekedési utak a folyóvölgyekben és a folyókon vezettek.⁴ A Kárpát-medence földrajzi jellege ebben a tekintetben egészen sajátos. Ugyanis szigorúan ebben az értelemben Európa legzártabb geológiai egységéről beszélhetünk.⁵ Ezt a zártságot egyedül a Duna nyitja meg.⁷

A Dévényi-kapu vidékén torkollik a Morva a Dunába; ennek forrásvidékétől nem messze található az Odera forrása. Ettől a ponttól kezdve minden folyó északi lefolyású és a Balti-tenger felé tart.⁸ Ez többek között azért nagyon fontos, mert gyakorlatilag folyami utat alkot a Balti- és az Adriai-tengerek között (ezáltal pedig tulajdonképpen vízi úton kötik össze többek között Kisázsia és Skandináviát). Ezek és az általam „keleti folyamrendszernek” nevezett hálózat,⁹ a Kárpát-medence legfontosabb keleti/délkeleti kapcsolódási pontját jelentik az őskor folyamán. Ezt a rendszert már a felső-paleolitikum/mezolitikum idején is használták.¹⁰

Emellett létezett a Kárpát-medence déli felét a Földközi-tenger vidékével összekötő Vardar-Morava-Struma folyók völgyében vezető nyomvonal. A Morava a mai Belgrádtól délre torkollik a Dunába; ez a későbbiekben még fontos lesz. Az Al-Duna szakasza, egészen a Duna-deltáig, nyugat-keleti folyásirányával egy határvonalat alkot az egyébként észak-dél folyásirányú vizek hálózatában. Ugyanakkor a Román-alföld termékeny síksága és a Fekete-tenger nyugati partvidékének alacsonyabban fekvő tájai még a szárazföldi közlekedés szempontjából is előnyösnek mutatkoznak; nem is szólva mezőgazdasági előnyeikről.

Ezen a ponton találkozunk egymással a „keleti folyamrendszer” és a Dráva-Száva mentén haladó nyugat-kelet lefolyású útvonal, valamint az ehhez kapcsolódó egyéb észak-déli tengelyű útvonalak (áttételesen tehát az Adriai-partvidék és a Morva-Odera menti út is elérhető idáig). Ettől a fontos csomóponttól már akár szárazföldön, akár tengeren nagyon könnyű

⁴ Természetesen létezett szárazföldi közlekedés is, de jelenlegi meglátásom szerint a leggyorsabb és legnagyobb teherkapacitású „útvonalak” a folyókon vezettek.

⁵ BULLA-MENDŐL 1999, 19.

⁶ Itt most nem térek ki rá, de nagyon fontos az Adriai-tenger északkeleti vidéke, Isztria térsége. Az Adriai tengeren följutva az innen induló folyók (Dráva, Száva) stratégiai fontosságúak a Balkán északi részének szempontjából. Nem véletlen, hogy a kiváló stratégia, Augustus princeps Sisciát (Sziszek) foglalta el, mert ez egy természetes kiindulópont minden keleti irányú (had)mozdulathoz. MÓCSY 1974, 23.

⁷ A Dévényi-kapunál és a Vaskapunál.

⁸ BULLA-MENDŐL 1999, 21.

⁹ Ez alatt a Visztula, Dunajec, San, Bug, Déli-Bug, Dnyeszter, Szeret és Prut folyók és mellékfolyóik hálózatát, valamint a Fekete-tengert, értem.

¹⁰ PRISKIN 2009, 313.

nyen elérhető a steppe, de még a Kaukázus vidéke is. Ezért ezt a területet „aldunai folyosónak” is nevezhetjük.¹¹

Az ehhez vezető balkáni „zöld folyosók” valószínűleg a kora neolitikum idején indultak virágzásnak és a rajtuk való hajózás, bődön csónakokkal még a bronzkorban is folyt.¹² Bődön csónakokra a késő bronzkor végén és a kora vaskor elején is van példa.¹³

Az al-dunai folyosó északkeleti végpontjában már a rézkor előtt megindult egy olyan integrálódási folyamat, mely minden valószínűség szerint a steppe felé irányuló kapcsolatokból indult fejlődésnek. Ebben jött létre a Cucuteni-Tripolje kultúra,¹⁴ mely mintegy - az Al-Duna és a steppe közötti közlekedési útvonalakat birtokolta. Kezdetre, az integrációs folyamat első állomása, párhuzamos a magyarországi Tiszapolgár kultúra kezdetével;¹⁵ ami, ez majd a későbbiek folyamán láthatóvá válik, egyáltalán nem jelentéktelen információ és nem a véletlen eredménye.

A Cucuteni-Tripolje-féle integráció egy lassú és hosszú folyamat volt. A Pre-Cucuteni időszakot Kr.e. 5050-4600 közé szokás keltezni,¹⁶ melynek kezdőpontja számomra kissé „alacsonyan” van és inkább a Tripolje kultúra A fázisának kezdetét (Kr.e. 4850/4750)¹⁷ érzem reálisnak, mint kezdőpontot, mind a kettőre nézve.

Miközben a Kárpátoktól keletre kifejezetten szembetűnő az integráció, addig a Kárpát-medencén belül zajló és legalább ilyen fontos folyamatokról jóval kevesebb szó esik. Bár a magyar kutatás már nagyon korán felismerte a kora neolitikum idején a Földközi-tenger és a Kárpát-medence közötti kapcsolatot,¹⁸ mégis csak néhány éve sikerült a későbbi korok, különösen a rézkor vonatkozásában a megfelelő jelentőségű megállapításokat tenni.¹⁹

Makkay János figyelt föl rá, hogy a középső neolitikus Alföldi Vonaldíszes Kultúra (AVK), a nagy vonaldíszes tömb legkeletibb képviselője és genetikus utódai (a késő neolitikus Tisza-, a kora rézkori Tiszapolgár- és a középső rézkori Bodrogkeresztúr-kultúra) fokozatosan kiterjeszti déli határait, olyannyira, hogy utóbbi már a mai Belgrád térségéig ért.²⁰ Itteni megtelepedése folyamatosnak mondható; a *Vinčai* tell tetején megtalálták temetőjét is.²¹ Ez azért nagyon lényeges, mert Belgrád területe az egyik fontos észak-déli kapcsolódási pont a Balkánon, még a Vaskapu „Kárpát-medencei” oldalán.²² Érdekes, hogy bár az itteni rézbányát (*Rudna Glava*) a Vinča kultúra bányájának tartják, a közelében még sincs megtelepedésre utaló nyom.²³ Az első itteni állandó települést majd csak az a Krivodol-Sălcuța-Bubanj Hum komplexum hozza létre,²⁴ melynek mindenképpen kapcsolata van a Bodrogkeresztúr kultúrával,²⁵ és ami valószínűleg közvetett hatást gyakorolt a dunántúli Balaton-Lasinja kul-

¹¹ Hasonló megállapítást tesz Lolita Nikolova is, anélkül azonban, hogy fölismerné és megnevezné ennek a folyosónak a létét. NIKOLOVA 1999, 339.

¹² Részletesebb irodalomért lásd: KISS 2002 és KISS 2007.

¹³ OREL 2006, 79.

¹⁴ A kultúra kezdetei a Kr.e. 5. évezredbe nyúlnak és egészen a 3. évezredig bizonyítható egyes csoportjainak élete. MANTU 2000, 11.

¹⁵ A Tiszapolgár kultúrát legújabban Kr.e. 4500/4400-4000 közé keltezhetjük. RACZKY 1995, 54.

¹⁶ MANTU 2000, 11. és LAZAROVICI 2010, 74.

¹⁷ MANTU 2000, 11.

¹⁸ KUTZIÁN 1944, 129.

¹⁹ Bár már nagyjából 30 éve sikerült közvetlen kapcsolatot találni a Kárpát-medencei középső rézkor és Görögország területe között! Ez a vörös bevonat (*red slip*) alkalmazása, amit még hasonló formájú edényeken is alkalmaztak; nemcsak a technológia volt tehát hasonló, hanem az is, amin használták. RACZKY 1988, 34.

²⁰ MAKKAY 2003, 50. és MAKKAY 2003, 59. fig. 9. embertanilag sem látszik keveredés a középső neolitikum és a középső rézkor között: ZOFFMANN 2004, 131.

²¹ MAKKAY 2003, 50.

²² Lásd fentebb.

²³ KAPURAN 2011, 9.

²⁴ KAPURAN 2011, 10.

²⁵ MAKKAY 2003, 50.

túrára is.²⁶ Nagyon fontos, hogy a Sălcuța klasszikus időszakának végén az észak pontoszi térség felől infiltráció mutatható ki.²⁷ Ezt mutatja az is, hogy a Sălcuța I-IIb anyag szinte elválaszthatatlan egymástól,²⁸ ugyanakkor markáns különbség látszik a Sălcuța III időszakban.²⁹

Az már csak hab a tortán, hogy a Bodrogkeresztúr kultúra elszórt anyagát ettől a ponttól még 200 km-rel délebbre *Vișesava* lelőhelyén is megtalálták.³⁰ Ez, de különösen a belgrádi lelőhely azt bizonyítja, hogy a Bodrogkeresztúr kultúra gyakorlatilag sikerrel diszponálhatott a Vaskapu környéki rézlelőhelyek³¹ nyersanyagai fölött az utolsó, rézben még gazdag időszakban.³² Ennek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Mára ugyanis már bebizonyosodott, hogy a steppe erőteljesen fölemelkedő kultúrái ekkor még balkáni eredetű rezet használnak,³³ ez pedig azt jelenti, hogy a Bodrogkeresztúr kultúra legalábbis közvetett kapcsolatban áll a Fekete-tenger északi partvidékével és akár a Kaukázussal is. A Bodrogkeresztúr kultúra és elődeinek lassú dél felé történő haladása, az ún. *módosított Dimini-vándorlás* elmélet („*modified Dimini-wanderung*”), egyáltalán nem új a magyar régészetben, mindössze eddig nem kapott elég hangsúlyt és nem volt elnevezve.³⁴

A Bodrogkeresztúr kultúra tehát már pusztán földrajzi kiterjedtségének okán is kapcsolatba került a Földközi-tenger medencéjének kultúráival, legalábbis annak peremén elhelyezkedőkkel. Nem kisebbítve ennek jelentőségét azonban azt a megállapítást kell tennem, hogy ennél, témám szempontjából legalábbis biztosan, fontosabb volt a keleti, a Fekete-tenger felé irányuló hatása.

Ebben a térségben, a Kárpátok keleti előterében a Cucuteni-Tripolje kultúra lassan kelet felé tolódtott és határát³⁵ a Dnyeperig terjesztette ki.³⁶ Ez a folyami határ egyelőre meghatározhatatlan ok(ok)ból már a paleolitikum óta világokat választ el.³⁷ Stabilitását jelzi, hogy Hérodotosz egyes adataiból úgy látszik, hogy még a szkíták területén/idejében is jelentős elválasztó szerepe volt.³⁸

Az, hogy a Bodrogkeresztúr kultúra benyomul Erdélybe³⁹ és megszerzi a Vaskapu környéki rézlelőhelyeket is, egyértelműen mutatja, hogy a rézkereskedelem kiinduló pontjait kezében tartja. A Duna vonala mentén könnyen elérhető a Fekete-tenger partja, ami köszönhetően a legújabb kutatásoknak, egészen más szerepben tűnik föl, mint eddig.

Úgy látszik, hogy amit a rézkori folyami kapcsolatokról eddig mondtam az sokkal korábbi időszakban kezdődött. Legalábbis erre utal, hogy a *Cardium* kerámia, mely legin-

²⁶ ANTHONY 2007, 229.

²⁷ RACZKY 1988, 41.

²⁸ GEORGIEVA 2007, 330.

²⁹ NIKOLOVA 1999, 88.

³⁰ MAKAY 2003, 50.

³¹ ANTHONY 2007, FIG.11.1.

³² Ez megfelel Kalicz Nándor 2-3. rézhorizontjának, melyben Közép-Európa térségben is jelentős „kapcsolati hálók”, („*Verbindungssystem*”) jönnek létre. KALICZ 2002, 382.

³³ MORGUNOVA-KHOKLOVA 2006, 304.

³⁴ Az égei, azaz a görög kultúra gyökerét már Hillebrand Jenő is a Bodrogkeresztúr kultúrában kereste. HILLEBRAND 1929, 38. Jóllehet, abban a formában, ahogy elővezette nem volt igaza, de áttételesen, a fentieket figyelembe véve nagyon is éles szemű és tovább gondolásra érdemesek megállapításai.

³⁵ A határ fogalmán itt inkább határzónát kell érteni, egy dinamikusan átjárható és esetenként változó szélességű sávot. Két különböző kultúra találkozási pontja nem szükségképpen jelent a mai értelemben vett, szigorúan meghatározott határt. Ennek legjobb megfogalmazása: ANTHONY 2007, 102.

³⁶ MANTU 2000, 13.

³⁷ MAKAY 1998, 334.

³⁸ Hérodotosz szerint a Dnyepertől (Borüszthenész) nyugatra elsősorban földművelő népek élnek, akiket a szkíták asszimiláltak, míg tőle keletre már „igazi” szkíták. HÉRODOTOSZ IV. 17-18.

³⁹ Itt találkozik a Gömbamforás Edények Kultúrájával. SZÉKELY 2002, 40. Ennek törzsterülete viszont Lengyelországban, Brandenburgban és Szászországban található, ami megint csak a Balti-tenger vidéke felé tartó kapcsolatra mutat. BERAN 1992, 36.

kább az Adriai-tenger partjáról ismert, most már a Fekete-tenger északi partján is megtalálható.⁴⁰ Itt nem részletezendő számítások alapján terjedési sebessége az Adria mentén 4,5 km/év míg a Fekete-tenger partvidékén 10-20 km/év.⁴¹ Ezek a számítások azt mutatják, hogy egyes csoportok, és ez által a kultúrák terjedése, a régészet jelenlegi módszereivel, érzékelhetetlen.

A rézkori rézkereskedelem kiépítette, vagy még inkább létrehozta saját kulturális hagyományait és önálló kapcsolati közeget.⁴² Alexander Bauer legújabb elméletéből következően a Fekete-tenger Kelet-Európa „beltengereként” működött; egy természetes közvetítő csatorna volt, aminek partjai mentén nagyon jelentős kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki. Ezekből a kapcsolatokból egy sajátos színezetű Fekete-tenger kultúra alakult ki.⁴³ Ez azt jelenti, hogy a part menti kereskedelemben részt vevők sokkal többet tudtak a távoli vidékeken élőkről, mint eddig sejtettük. Véleményem szerint nagyrészt ennek köszönhető egyrészt a Várna kultúrában megjelenő steppei (Srednij Stog II?) elem, mely rokonságba hozza a Kaukázus vidéki anyagot a várnaival,⁴⁴ másrészt könnyen magyarázható vele, hogy a Kaukázus előterében (Svobodnoe lelőhelyen) van balkáni rézből készült tárgy is.⁴⁵

Az Al-Duna és a steppe kapcsolata a rézkereskedelem kezdeti szakasza után is folyamatos maradt.⁴⁶ Ebben az időszakban, valószínűleg a (réz)kereskedelem hasznát lefölözve, alakult ki a Srednij Stog kultúra (Kr.e. 4300-3700).⁴⁷ A kutatás feltételezése szerint a kultúrán belül létezett egy vezető réteg, ami koordinálta a kereskedelmet.⁴⁸ A koordináció azt jelentette, hogy a szomszédos Cucuteni-Tripolje kultúrával kiépített rendszer mind a két kultúrára erőteljesen hatott. Ez a magyarázata annak, hogy a Srednij Stog II és a korai Yamnaja időszakban Cucuteni jegyek lehet fölfedezni.⁴⁹

Ezek a steppei elemek úgy látszik, hogy már a Tiszapolgár kultúra végén elérték a magyar Alföldet.⁵⁰ Valószínűleg már ekkor megindult a Tisza-vidéken is egy integrációs folyamat, mely az eddigi vélemények szerint a Hunyadihalom-csoportban érte el tetőpontját (szerintem azonban ez sokkal inkább a Baden kultúrára áll).⁵¹ Többek között ezért is lehet alaposan feltételezni, hogy a Bodrogkeresztúr kultúra igencsak aktív szerepet vállalt a különböző régiók közötti kapcsolattartásban.⁵²

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a steppe felől ekkor érkező csoportok semmiképpen sem lehettek soktagúak.⁵³ 20-25 ember már elegendő egy település megalapításához, amit

⁴⁰ GASKEVYCH 2011, 278.

⁴¹ GASKEVYCH 2011, 284.

⁴² *“the exchange of objects may be secondary to the circulation of the idea of trade, the idea that social relations exist, and actual trade may need to occur occasionally to maintain the circulation of discourse about it”* és *we must consider that the interaction itself may produce its own culture and cultural traditions*. BAUER 2006, 240.

⁴³ BAUER 2006, 238.

⁴⁴ RASSAMAKIN 1999, 106.

⁴⁵ RASSAMAKIN 1999, 106.

⁴⁶ RASSAMAKIN 1999, 100.

⁴⁷ ANTHONY 2007, 213.

⁴⁸ RASSAMAKIN 1999, 102.

⁴⁹ RASSAMAKIN 2006, 453.

⁵⁰ ECSEDY 1979, 12. De különösen: ECSEDY 1972, table 15.

⁵¹ NIKOLOVA 1999, table VII. 1.

⁵² *„Middle Eneolithic Bodrogkeresztúr [sic!] culture whose bearers clear the paths horizontal communicational axis.”* SPASÍČ 2008, 35.

⁵³ Véleményem szerint a steppe nem is enged olyan életmódot, mint Európa nagyobb része. Sokkal inkább kicsi, mobil, könnyen mozgó közösségeket, nagycsaládokat kell látni. Bár e tekintetben nem teljesen releváns, de az mégiscsak elgondolkodtató, hogy a késő rézkortól kezdve egészen a középkorig (kunok!) gyakorlatilag változatlan a közösségek életmódja a steppén. E tekintetben relevánssnak tartom Rostowzew azon megállapítását, melyben nem szkítákat említ, „hanem a délorosz steppéken ebben az időben fennálló egyöntetű kultúráról”

exogám házasságok révén fent is lehet tartani. Ez a szám megfelel egy átlagos nagycsalád lélekszámának,⁵⁴ ami ilyen formában a honfoglaló magyarságnál is megtalálható.⁵⁵ Ezek a kis csoportok⁵⁶ éppen méretük miatt nagyon gyorsan asszimilálódhattak illetve emlékműanyaguk sem feltétlenül olyan számos, hogy érzékelhetően új jelleget adjanak egy alapvetően eltérő gyökerű kultúrának. Ehhez még nyugodtan hozzávehetjük, hogy a kifejezetten kevés nyomot maguk után hagyó kisebb csoportok emlékműanyagának megtalálása abszolút esetleges.

Mint fentebb említettem a Bodrogkeresztúr kultúra vége felé al-dunai hatások érték a Dunántúlt. Ez nem újdonság. A Dunántúl és a Tisza-vidék kapcsolata a Tiszapolgár kultúra alatt is adatolható,⁵⁷ ugyanakkor a Dunántúl nagyon jó kapcsolatokat tartott fent a Cseh-Morva-medencével is.⁵⁸ Úgy látszik, hogy a Balaton-Lasinja megjelenése előtt déli, középső-balkáni, hatások érték a Dunántúl térségét,⁵⁹ azonban ezek,⁶⁰ legalábbis egyes vélemények szerint, nem okoztak törést a Lengyel kultúra életében és az egyes területeken megérhette a középső rézkor időszakát is.⁶¹ Ez az adat éppenséggel nem mond ellent, sőt támogatja, hogy nagyon apró, mobil közösségekkel számoljunk a tárgyalt korszakban. Valószínűleg a hagyományosan szorosnak mondható morvaországi kapcsolat(ok)nak köszönhető, hogy a rézkor korai időszakára, a középső elejére, már megmutatkozik a később oly' fontossá váló Borostyán-út „nyomvonala” [6. kép].⁶² Meg kell azonban jegyezni, hogy minden bizonnyal az Alpok előterében észak-déli tengely mentén már a kora neolitikumtól kezdve számolhatunk a Borostyán-út létezésével. A Kalicz Nándor által is említett szoros kapcsolatok eredménye, hogy a kettős spirálfejű tűk rentábilis mennyiségben jelennek meg Anatóliában.⁶³ Ezt erősíti az a felismerés is, hogy a neolitikumtól kezdődően a Kárpát-medence, a Balkán-félsziget jelentős része és Anatólia egy közös értékeket felmutató geokulturális komplexumba rendeződött.⁶⁴ Ezen a komplexumon belül, és ezen kívül is, nem a kultúra, hanem csak az azt hordozó ember vándorol.⁶⁵ Kicsit későbbi időszakból származó leletek pontosan kirajzolják ennek a komplexumnak a fő tengelyét. A tekerceselt fejű vagy ún. ciprusi tűk (*Schleifennadeln*) elterjedése Közép-Németországtól a Duna és a Tisza vonalát követve Magyarországon át az Al-Dunáig ér, majd hirtelen megszakad szóródásuk, és a következő pont ahol találkozunk velük az már Anatólia területe.⁶⁶

Azzal, hogy a Bodrogkeresztúr kultúra megszállja a Balkán-félsziget északi és a Kárpát-medence legfontosabb déli közlekedési folyosóját gyakorlatilag a közép-európai kommunikációs hálózat középpontjába kerül. A Milos Spasić által említett legfontosabb közlekedési útvonalak,⁶⁷ kommunikációs csatornák közül legalább kettőt stabilan ellenőrzése alatt tartott,

beszél. Idézi: HARMATTA 1966, 108. Véleményem szerint tehát a steppe földrajzi környezete determinálta az ott élő csoportokat, olyannyira, hogy mások ehhez nem, vagy csak nagyon nehezen tudtak alkalmazkodni.

⁵⁴ LÁSZLÓ 1944, 166.

⁵⁵ LÁSZLÓ 1944, 226.

⁵⁶ Elképzelhető, hogy ezek ún. *split-off*, azaz kilökődött csoportok voltak egy-egy nagyobb kulturális tömb testéből. YAKAR 2003, 12.

⁵⁷ BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 214.

⁵⁸ ZALAI-GAÁL 1999, 14.

⁵⁹ BÁNFFY 1999, 52.

⁶⁰ Leginkább post-Vinča és Sălcuța hatásokról beszélnek. ZALAI-GAÁL 1999, 18.

⁶¹ ZALAI-GAÁL 1999, 18.

⁶² KÁROLYI 1992, 1. tábla 2.

⁶³ KALICZ 2002, 404. Abb. 3.

⁶⁴ YAKAR 2007, 342.

⁶⁵ YAKAR 2003, 11.

⁶⁶ MARAN 1998, Taf. 78.

⁶⁷ SPASIĆ 2008, 35.

míg a harmadikkal nagyon szoros kapcsolatokat épített ki.⁶⁸ Ez az az útvonal, mely a Maros völgyében vezet Erdély belsejébe, majd onnan a Keleti-Kárpátokon túlra.⁶⁹

A folyami közlekedésre a rézkorból nem ismerek adatot, ellenben a megelőző és az utána következő korszakokból akad egy-két jó példa. A paleolitikum/mezolitikum váltásának időszakából Görögországból került elő egy csónak, amit a felfedező, nagyon találóan „sziget szökkenőnek” (*Island Hopper*) neveztek el.⁷⁰ Mivel Észak-Görögország korai neolitikumából nem ismerünk túl sok lelőhelyet, ezért el kell fogadnom azt a megállapítást, hogy a neolitikus innováció(k) elsősorban tengeren keresztül érkezett.⁷¹

Középső bronzkori környezetből előkerült ivándárdai (Darda) csónakmodell egy újabb adat a folyami közlekedésre.⁷² A Mészbetétes Kerámia Kultúrájának anyagával együtt előkerült modell legközelebbi párhuzama Bulgáriából származik (Orsoya),⁷³ ami csak erősíti a kommunikációs csatornákról elmondottakat.

Sajnos a modellek mellett csak meglehetősen kevés és sokkal későbbi maradványról van tudomásunk. Ezek a késő bronzkor/kora vaskor váltásának időszakából származnak, a Dráva-Száva forrásvidékének területéről.⁷⁴ Ez bár egy jóval későbbi bizonyíték, de ismét csak amellettszól, hogy a Dunántúl területe sem volt elzárva a keleti hatások elől. Itt közbevetésként jegyzem meg, hogy a kora vaskor időszaka egy olyan periódus, melyben a késő rézkor után először éri konkrét és egyértelmű keleti hatás a Kárpát-medence területét, azaz népcsoportok érkeznek a Kárpátokon túlról. Ez alatt pedig nem csak és kizárólag az Alföld szkítának tartott csoportjait (Alföld-csoport)⁷⁵ és kultúráit (Mezőcsát-kultúra)⁷⁶ kell érteni, hanem a Dunántúl, a Dél-Dunántúl területét is; legalábbis a legújabb eredmények alapján.⁷⁷

A Szombathelyen talált füstölő legközelebbi párhuzamai azonban a Felvidék területén kerültek elő a Nyitra folyó mellől. A rézkor vége, pontosabban utolsó szakasza a térségben még mindig eléggé kaotikusnak látszik. Az különösen érdekes, hogy a kora bronzkor időszakában „hirtelen” egész Közép-Európa leletanyagának a képe elkezd egységesedni. Ez a RBA A0-nak nevezett horizont⁷⁸ megfelel a magyarországi kora bronzkor 2. időszakának.⁷⁹ A Baden kultúra vége(?) és a kora bronzkori időszak közötti korszakban egyes vélemények szerint létezett egy közös kommunikációs zóna, mely a későbbi egységesülés alapja lett volna.⁸⁰ Érdekes, hogy a fémanyag egy része már a Bodrogkeresztúr kultúrában is föltűnik.⁸¹

Nagyon valószínű ugyanakkor, hogy a Kárpát-medence nyugati felében is számolhatunk (sőt itt talán még inkább) olyan késő rézkori csoportokkal, melyek zavartalanul élnek a bronzkorban is. Erre int legalábbis azoknak a reliktnak tartható Tripolje C II lelőhelyek-

⁶⁸ SPASIĆ 2008, 35.

⁶⁹ Érdemes megfigyelni, hogy a római korban ugyanezen a vonalon zajlott a közlekedés. T. BÍRÓ Mária díszguzsalyokról szóló tanulmánya más szempontból is érdekes, de erre itt most nem térhetek ki. T. BÍRÓ 2007, 65.

⁷⁰ A csónak kifejezetten kis távolságok megtételére volt alkalmas; szigettől szigetig szökken. A feltételezések szerint a méloszi obszidiánt szállította a Franchti-barlang vidékére. RAHMSTORF 2010, 676.

⁷¹ PERLÈS 2001, 59.

⁷² KISS 2007, 121. And Pl. XXIVd, f.

⁷³ KISS 2007, 121.

⁷⁴ OREL 2006, 79.

⁷⁵ KEMENCZEI 2009, 19.

⁷⁶ KEMENCZEI 2005, 24.

⁷⁷ A nemrég felismert Regöly-csoport kisázsiai származása biztosnak tűnik: SZABÓ – FEKETE 2011, 49. Hérodotosz az Isztroszon (Duna) túl lakó és méd viseletben járó szigünnái így értelmet nyernek (V.9.); jól látta hát a történet írás atyja „γένοιο δ' ἄν πᾶν ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ”. (V.9.)

⁷⁸ BERTEMES-HEYD 2002, 190.

⁷⁹ KISS 2009, 198.

⁸⁰ KULCSÁR 2009, 188. note 16.

⁸¹ PEŠKA – ŠEBELA 1992, 133.

nek a sora, melyek még Kr.e. 2600 körül is élnek Dél-Lengyelországban valamint azoknak a Tölcséresszajú Edények Kultúrájához tartozóknak az esete, melyek a Bug felső folyása mentén szintén megélik ezt a korszakot.⁸² Ez a térség a „keleti folyamrendszer” tagja és a Dnyesztertől nyugatra lévő folyókkal együtt már ebben a korszakban részt vesz a borostyán kereskedelemben.⁸³ A kerámia leletek egy része déli, azaz Kárpát-medencei eredetű. Érdekesség, hogy a legkorábbi baltikumi borostyán lelet a steppén már Kr.e. 2900-2800 körül megjelenik.⁸⁴

A Nyugat-Dunántúl zártsága, különállása tehát inkább úgy értendő, hogy elsősorban az osztrák, cseh-morva területek felől érkező hatások legkeletibb pontja a Kárpát-medencében. A határvonalat véleményem szerint a Nyitra és a Rába vonalában húzhatjuk meg észak-kelet-délnyugat irányba. Földrajzilag Alsó-Ausztria (Észak)nyugat-Magyarország és Morvaország egységet formál, egy önálló mikro-régiót,⁸⁵ ami úgy látszik, hogy nyomot hagyott a régészeti kultúrákon, pontosabban azok elhelyezkedésén (pl. kora középkori szlávok) [5. kép].⁸⁶

A fentiek fényében nagyon fontos, hogy a Szombathely-Dolgozók útja menti lelőhely az Arany- és Perint-patakok által közrezárt, enyhén kiemelkedő dombháton található. Mind a kettő a Rábába torkollik, ami viszont a Duna felé tart. Itt az sem mellékes információ, hogy a Nyitra torkolata sincs messze a Rábától.

A füstölő legközelebbi párhuzamait Nitriansky Hrádok lelőhelyen találjuk meg. A közölt anyagból egy tisztán bolerázi telep képe rajzolódik ki.⁸⁷ Ilyen jellegű leleteket korábbi korszakokból nem találunk.⁸⁸ Egyetlen hasonló darabot lehetne említeni, ami formailag nem teljesen azonos (az alja nincsen átyukasztva, azaz a közölt fotón nem látszik, hogy át lenne), azonban előkerülésének helye annál érdekesebbé teszi.

A Struma völgyében, a folyó jobb partjától 1 km-re nyugatra elterülő részen, a mai Topolnicától (Bulgária) 2 km-re délre található lelőhelyen került elő [4. kép],⁸⁹ a lelőhely legkorábbi rétegéhez tartozó objektumból (II. fázis, Kr.e. 6. évezred vége, kalibrált dátum).⁹⁰ Vajon ez azt jelenti, hogy hasonló stílusú edények már a steppei infiltráció kezdetekor is Közép-Európa sajátjai voltak, vagy azt, hogy már igen korán, az eddig feltételezetteknel mintegy 500 évvel korábban is érkeztek steppei elemek a térségbe? A kérdést itt és most nem tudom eldönteni.

A felvidéki anyagból legalább két különböző típust sikerült elkülöníteni. Az első csoportnak a közepén lévő kiemelkedése zárt, de oldali ugyanúgy tompaszögben tartanak kifelé, mint a szombathelyi példányé.⁹¹ Mindent egybevetve mégiscsak ezek a legközelebbi ana-

⁸² KADROW 2008, 246.

⁸³ KIENLIN-NOWAK 2008, 192.

⁸⁴ ANTHONY 2007, 355.

⁸⁵ MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1981, 111.

⁸⁶ Erre utal, hogy a későbbi Gáta-Wieselburg kultúra sem igazán lépi át a Rábát, és a kora középkori szlávok is leginkább erre a térségre koncentrálnak. KISS ET AL. 2011, 226.

⁸⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy a közölt anyagban található réz tőr már egyértelműen a kora bronzkor, a kora bronzkori egységesülő fémművesség felé mutat. (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, 189. Obr. 14.) Elképzelhető tehát, amit már az előzőekben fejtegettem, hogy a kora bronzkori egységesülés gyökere valahol a késő rézkor elején keresendő. Pavúková az itteni anyaggal kapcsolatban egyébként hangoztatja a Bodrogkeresztúr kultúra hatását és kiemeli az Alföld és Dél-Szlovákia (inkább a Felvidék) kapcsolatát. NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, 204.

⁸⁸ Eddig egyetlen kivételtől tudok.

⁸⁹ KOUKOULLI-CHRYSSANTHAKI ET AL. 2007, 46.

⁹⁰ KOUKOULLI-CHRYSSANTHAKI ET AL. 2007, 50.

⁹¹ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, 219. Ob. 27, 13.; Tab. XXI. 1a-1b, 3a-3b.

lógiaik, azonban kétlem, hogy a szombathelyi darab zárt lett volna, mivel a kiemelkedés egy alig centiméternyi részén még látszik a perem végződése. Emellett a kiemelkedés belső oldalán lévő égésnyomok [3. kép] is erre utalnak.

A második csoportba tartozónak a közepe nyitott, de oldalai kissé magasabbra emelkednek.⁹² Néhány töredékről nem dönthető el, hogy melyik csoportba tartozik.⁹³ Pavúková az edényeket „*aschenbecherartige*” edényeknek nevezi, amit talán a *hamuzó-edény*ként lehet fordítani. Ilyen edények pedig leginkább a steppén, vagy a steppéhez köthető közegekből kerültek elő; igaz későbbi időszakokból.

A magyarországi leletanyagból nagyon hasonlítanak ezekhez az ún. hordozható tűzhelyek, melyek a kora⁹⁴ és a középső bronzkorra⁹⁵ keltezhetően jelentek meg Kelet-Magyarországon, elsősorban a Hatvan- és a Füzesabony-kultúrák területén. Mind a kettőben látható a steppei hatás. Sőt a Hatvan kultúrát közvetlenül megelőző időszakban az Alföldön elszórtan Zsinegdíszes elemek is megjelennek.⁹⁶ Mellettük erősen valószínű, hogy a késő rézkori Gödörsíros kultúra is megélte a kora bronzkort.⁹⁷ Ilyen hordozható tűzhelyeket még a késő bronzkorban is készítettek Magyarország területén,⁹⁸ sőt, Görögországban ezek megérik a Kr.e. 8. századot is.⁹⁹

A szombathelyihez hasonlóan átluggatott aljú darabokat már Kalicz Nándor is közölt Hatvan-kultúrához tartozó telepről,¹⁰⁰ de ő következetesen szűrőnek határozta meg őket.¹⁰¹

Andrew Sherratt a kora bronzkori Európával kapcsolatosan említ egy „*pipe-cup*”-nak nevezett edénytípust, melyet szerinte a cannabis fogyasztásra használtak.¹⁰² Egy szovjetunióbeli utazása kapcsán figyelt föl rá, hogy ott az ilyen leleteket „*kurilnitsa*”¹⁰³ vagy más átíratban „*kurilnitsy*”¹⁰⁴-nek nevezik. Ezek legkorábbi példányai még a késő rézkor előttre keltezhetők; pontosan megfelelnek a Bodrogkeresztúr kultúra datálásának (Kr.e. 4000-3600/3500).¹⁰⁵ Használatuk csúcsideje a Gödörsíros kultúra időszakára tehető,¹⁰⁶ amit Sherratt a Kr.e. 3. évezredre keltez¹⁰⁷ (ez durván megfelel a magyarországi kora bronzkor időszakának). A steppén a Gödörsíros kultúra teljesen kitölti a Kr.e. 3. évezredet,¹⁰⁸ de mint láttuk Magyarország területén ez nem igazolható.¹⁰⁹ Egyes vélemények szerint legkésőbb ekkorra a Kárpát-medence népei megismerkedtek a cannabisszal.¹¹⁰

⁹² NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, Tab. I. 8.

⁹³ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, Tab. XVII. 21.; Tab. XVIII. 23.

⁹⁴ FISCHL ET AL. 2001, 126.

⁹⁵ BÓNA 1975, 155.

⁹⁶ HORVÁTH F. 1985, 56. Jelenleg tisztázatlan embertani kapcsolat látszik a Tiszapolgár és a németországi Zsinegdíszes kör ill. a Baden és a lengyelországi Zsinegdíszes kör között. ZOFFMANN 2006, 100.

⁹⁷ ECSEDY 1979, 52.

⁹⁸ FISCHL ET AL. 2001, 130.

⁹⁹ FISCHL ET AL. 2001, 132.

¹⁰⁰ KALICZ 1968, Taf. XXVIII 23.; Taf. XXXII 18.; Taf. XLIII 4.; Taf. LXII 6., 11.

¹⁰¹ Mivel égésnyomokat nem említ velük kapcsolatban így el kell fogadnom a szűrőként való interpretációt, azonban megjegyzem, hogy ilyeneket Pavúková is közölt: NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, 232. és Taf. IX. 17.

¹⁰² SHERRATT 1991, 425.

¹⁰³ SHERRATT 1991, 425.

¹⁰⁴ Manapság a szót a dohánytartó szelencére használják leginkább. Az adatot V. Gilbert Editnek köszönöm.

¹⁰⁵ SHERRATT 1991, 425.

¹⁰⁶ SHERRATT 2005, 27.

¹⁰⁷ Ugyanerre az időszakra helyezi az első szenült cannabis maradványokat is. SHERRATT 2005, 27.

¹⁰⁸ RASSAMAKIN 1999, 77. Fig. 3.2.

¹⁰⁹ Azért érdemes figyelembe venni ezt is, ugyanis nem elképzelhetetlen, hogy a kora bronzkor alatt továbbélő Gödörsíros népesség (lásd fentebb) talán nem is tovább él, hanem újonnan jön.

¹¹⁰ ANTHONY 2007, 362.

A Fekete-tenger északi partján a szombathelyihez nagyon hasonló példányok még a kora vaskorból is kerültek elő.¹¹¹ Ezeket az ásató szűrőnek határozta meg.¹¹²

Úgy látszik, hogy az ilyen típusú leletek nem voltak túl gyakoriak Európában, azonban ha előkerültek, akkor valamiképpen a Fekete-tenger, a steppe vidéke felé mutatnak. Funkciójukat tekintve nem látszik bizonyítottnak, hogy valamiféle kultikus cselekményben használták volna őket, inkább egy hétköznapi szerep látszik valószínűnek.¹¹³

IRODALOMJEGYZÉK

ANTHONY 2007

ANTHONY, DAVID W.: *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.* Princeton University Press, Princeton-Oxford 2007.

BAUER 2006

BAUER, ALEXANDER A.: *Between the Steppe and the Sown: Prehistoric Sinop and Inter-regional Interaction Along the Black Sea Coast.* In: Peterson, David L. – Popova, Laura M. – Smith, Adam T. (eds.): *Beyond the Steppe and the Sown. Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Colloquia Pontica 13 – Series on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Area – Monograph Supplement of Ancient West & East.* Series Editor: Gocha R. Tsetskhladze. Brill-Leiden/Boston 2006. 227-247.

BÁNFFY 1999

BÁNFFY ESZTER: Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz. In: Ilon Gábor (szerk.): *Tanulmányok Bándi Gábor születésének 60. évfordulójára.* Savaria 24/3(1998-1999). 51-64.

BERAN 1992

BERAN, JONAS: *A-horizont und Kugelamphorenkultur* In: Buchwaldek, Mirosław – Strahm, Christian (eds.): *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik – Skupiny kultury se Šňůrovou keramikou na evropském kontinentu Schnurkeramik-Symposium 1990.* Praehistorica XIX – Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Univerzita Karlova, Praha 1992. 35-41.

¹¹¹ ГАВРИЛЮК 2010, рис 14. 1-2.

¹¹² ГАВРИЛЮК 2010, 32. (A cikk oldalszámozás nélküli!)

¹¹³ Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a szakrális és a profán szféra szétválasztása, különösen preliterális, őskori környezetben mindig nehéz és kétséges. BRADLEY 2005, 28.

BERTEMES-HEYD 2002

BERTEMES, FRANCOIS – HEYD, VOLKER: Der Übergang Kupferzeit/Frühbronzezeit am Nordweststrand des Karpatenbeckens – Kulturgeschichtliche und paläometallurgische Betrachtungen. In.: Die Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt. The Beginnings of Metallurgy in the Old World. Forschungen zur Archäometrie und Altertumswissenschaft. Bd. 1. Ed.: M. Bartelheim, E. Pernicka, R. Krause. Rahden/Westfalen 2002. 185-228.

T. BÍRÓ 2007

T. BÍRÓ MÁRIA: A hyperboreusoktól Délosig. In: Orpheus búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére. Szerk.: Fehér B - Könczöl M. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2007. 49-67.

BOGNÁR-KUTZIÁN 1972

BOGNÁR-KUTZIÁN IDA: The early copper age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. Archaeologia Hungarica SN XLVIII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.

BÓNA 1975

BÓNA ISTVÁN: Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. Archaeologia Hungarica Series Nova IL. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

BRADLEY 2005

BRADLEY, RICHARD: Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe. Routledge, London and New York 2005.

BULLA-MENDÖL 1999

BULLA BÉLA – MENDÖL TIBOR: A Kárpát-medence földrajza. Kisebbségkutatás Könyvek Szerk.: Cholnoky Győző, Lucidus Kiadó, Budapest 1999.

ECSEDY 1972

ECSEDY ISTVÁN: A new item relating the connections with the East in the Hungarian Copper Age (a Marosdécse-type grave in Csongrád). MFMÉ 1971/1972. 9-17.

ECSEDY 1979

ECSEDY ISTVÁN: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.

FISCHL ET AL. 2001

P. FISCHL KLÁRA – KISS VIKTÓRIA – KULCSÁR GABRIELLA: Beiträge zum Gebrauch der Tragbaren Feuerherde (Pyraunoi) im Karpatenbecken II. (Spätbronzezeit-Früheisenzeit). In: Kacsó, Carol (Hrsg.): Die Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.-10. Oktober 1998. Muzeul Județean Maramureș Bibliotheca Marmatia I. Baia Mare 2001. 125-156.

GASKEVYCH 2011

GASKEVYCH, DMYTRO: A new approach to the problem of the Neolithisation of the North-Pontic area: is there a north-eastern kind of Mediterranean Impresso pottery? Documenta Praehistorica XXXVIII(2011) 275-290.

ГАВРИЛЮК 2010

ГАВРИЛЮК, Н. А.: Керамика “фракийской группы” памятников Северного Причерноморья. In: Вегеш М.М., Данилюк Д.Д., Задорожний В.С., Котигорошко В.Г., Тиводар

М.П., Марина В.В., Прохненко І.А., Жиленко Р.В. (eds.): Карпатика *Випуск 39* Старожитності Карпатського ареалу Ужгород. 2010. ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД "УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ" ІНСТИТУТ КАРПАТОЗНАВСТВА.16-58.

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/karpatyka/2010_39/2Havrylyuk.pdf
[05.05.2012.]

GEORGIEVA 2007

GEORGIEVA, PETYA: On the Late Stages of the Krivodol-Sălcuța Culture. In: Todorova, Henrieta – Stefanovich, Mark – Ivanov, Georgi (eds.): The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Prehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres – Amphipolis (Greece) 27.09-01.10. 2004. In The Steps of James Harvey Gaul Volume 2. Gerda Henkel Stiftung, Sofia 2007. 329-337.

HARMATTA 1966

HARMATTA JÁNOS: Kimmerek és szkíták. Opponensi vélemény Párducz Mihály: Magyarország szkíta kora című doktori értekezéséről. *AntTan* 13(1966) 107-116.

HÉRODOTOSZ

HÉRODOTOSZ: A görög-perzsa háború. Ford.: Muraközy Gyula. Sapientia Humana sorozat, Osiris Kiadó, Budapest 2007.

HILLEBRAND 1929

HILLEBRAND JENŐ: A pusztai várnázi koraréz kori temető – Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztai várnáza. *Archaeologia Hungarica* IV. Budapest, 1929.

HORVÁTH F. 1985

HORVÁTH FERENC: Contributions to the Early and Middle Bronze Age of Southern Alföld. *MFME* (1982-1983/1)[1985] 55-71.

HORVÁTH ET AL. 2003

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS – H. SIMON KATALIN: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Siedlungsgeschichte und Forschungsstand. Hrsg: Kovács Tibor. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 7(2003). Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, Budapest.

HORVÁTH 2011

HORVÁTH TÜNDE: A késő rézkor időszaka más szemzőgből: tipo-kronológiai megfigyelések a Balatonöszöd-Temetői dűlői késő réz kori Boleráz/Baden település leletanyagán. *Gesta* X(2011) 3-135.

KADROW 2008

KADROW, SŁAWOMIR: Settlements and Subsistent Strategies of the Corded Ware Culture at the Beginning of the 3rd millennium BC in Southern Poland and in Western Ukraine. In: Dörfler, Walter und Müller, Johannes (Hrsg.): Umwelt – Wirtschaft – Siedlungen im dritten vorchristlichen Jahrtausend Mitteleuropas und Südkandinaviens. Internationale Tagung Kiel 4.-6. November 2005. *Offa Bücher* 84. Wachholtz Verlag, Neumünster 2008. 243-252.

KALICZ 1968

KALICZ NÁNDOR: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.U.Z. *Archaeologia Hungarica Series Nova* XLV. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.

KALICZ 2002

KALICZ NÁNDOR: Über die Absolutchronologie der Kupferzeit Ungarns und die Doppelspiralkopfnadeln von Südosteuropa bis zum Nahen Osten. In: Bánffy Eszter (ed.): Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián. Antaeus 25(2002) 377-404.

KAPURAN 2011

KAPURAN, ALEKSANDAR: Relationship between Settlements and Necropoles of the Bronze Age in Eastern Serbia. In: Sándor Berecki, Rita E. Németh, Botond Rezi (eds.): Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8-10 October 2010. Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica IV. Editura Mega, Târgu Mureş, 2011. 9-21.

KÁROLYI 1992

KÁROLYI MÁRIA: A korai rézkor emlékei Vas megyében – The Early Copper Age in County Vas. Őskorunk 1. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely 1992.

KEMENCZEI 2005

KEMENCZEI TIBOR: Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken. PBF XX,10. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2005.

KEMENCZEI 2009

KEMENCZEI TIBOR: Studien zu den Denkmälern skytisch Geprägter Alföld gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae IPH XII (Szerk.: Kovács Tibor). MNM, Budapest 2009.

KIENLIN-NOWAK 2008

KIENLIN, TOBIAS L. – NOWAK, PAWEŁ VALDE-: Untersuchungen zur bronzezeitlichen Besiedlung im Bereich des mittleren Dunajctals (Wiśnicz-Hügelland, Kleinpolen). Prähistorischer Zeitschrift 83(2008) 189-221.

KISS 2002

KISS VIKTÓRIA: Bronzkori csónakmodell Dárdáról. Ősrégészeti Levelek 4(2002) 60-66.

KISS 2007

KISS VIKTÓRIA: Contacts along the Danube: a boat model from the Early Bronze Age. In: Galanaki, Ioanna – Tomas, Helena – Galanakis, Yannis – Laffineur, Robert (eds.): Between the Aegean and Baltic Seas – Prehistory across borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, 11-14 April 2005. Aegaeum 27(2007). 119-129. Plate XXIII-XXVI.

KISS 2009

KISS VIKTÓRIA: A fém nyersanyag-felhasználás kérdései a Dunántúl kora és középső bronzkorában. In: Ilon Gábor (szerk.): ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összefüggésének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely, 2009. 17-33.

KISS ET AL. 2011

KISS GÁBOR – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: A szláv földrajzi nevek rétegei Vas megyében (vázlatos áttekintés). In: Fekete Mária (szerk.): "...eleitől fogva" Régész, tanár, ember. A 75 éves Makkay János köszöntése. Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historiae

Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis Supplementum XI – Vivarum Fontium 6. PTE-BTK – Genianet, Pécs 2011. 223-229.

KOUKOULLI-CHRYSSANTHAKI ET AL. 2007

KOUKOULLI-CHRYSSANTHAKI, CHAIDO – TODOROVA, HENRIETTA – ASLANIS, IOANIS – VAJSOV, IVAN – VALLA, MAGDALENE: Promachon-Topolnica – a greek-bulgarian archaeological project. In: Todorova, Henrieta – Stefanovich, Mark – Ivanov, Georgi (eds.): The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Prehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres – Amphipolis (Greece) 27.09-01.10. 2004. In The Steps of James Harvey Gaul Volume 2. Gerda Henkel Stiftung, Sofia 2007. 43-78.

KULCSÁR 2009

KULCSÁR GABRIELLA: A Makó-Kosihy-Čaka-kultúra északi területei (... avagy amiről a nóg-rádi dombok hallgatnak...) Tisicum XIX. (2009) 187-196.

KUTZIÁN 1944

KUTZIÁN IDA: A Körös-kultúra. DissPann II/23. 1944.

LÁSZLÓ 1944

LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet Kiadása, Budapest 1944.

LAZAROVICI 2010

LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA: New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea-Erbiceni cultures. In: Šuteková, Jana – Pavúk P. – Kalábková, P. – kovár, B. (eds.): Panta Rhei – Studies in Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75. birthday. Studia Archaeologica et Medievalia Tomus XI. Facultas Philosophica Universitatis Comenianae Bratislavensis, Comenius University in Bratislava, Bratislava 2010. 71-94.

MAKKAY 1998

MAKKAY JÁNOS: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Szerzői magánkiadás, Budapest 1998.

MAKKAY 2003

MAKKAY JÁNOS: Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective. Szerzői magánkiadás, Budapest 2003.

MANTU 2000

MANTU, CORNELIA-MAGDA: Cucuteni-Tripolye Cultural Complex: Relations and Synchronisms with other Contemporaneous Cultures from the Black Sea Area. Studia Antiqua et Archaeologica Iași VII(2000) 11-28.

Maran 1998

MARAN, JOSEPH: Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. – Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östliche Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit. Teil II. Aus dem Institut für Úr- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg. Universität Forschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 53, 1998. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1998.

MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1981

MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, ANNA: Die Jevišovice-kultur Südwestmährens. In: Kalicz Nándor – Kalicz-Schreiber Rózsa (hrsg.): Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. MittArchInst Beih. 2. 1981. 109-114. (Taf. 1-4.)

MÓCSY 1974

MÓCSY ANDRÁS: Pannonia a korai császárság idején. Apollo könyvtár 3. (Szerk.: Harmatta János). 1974. Budapest

MORGUNOVA-KHOKLOVA 2006

MORGUNOVA, N. L. & KHOKHLOVA, O.S.: Kurgans and nomads: new investigations of mound burials in the southern Urals. *Antiquity* 80(2006) 303-317.

NABERGOJ 2006

NABERGOJ, TOMAŽ (ed.): Steps into the Past – Treasures from the archaeological collection of the National Museum of Slovenia. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2006.

NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964

NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, VIERA: Sídliisko Bolerázskeho Typu v Nitrianskom Hrádku. Slovenská Archeológia XII-1, 1964. 163-268.

NIKOLOVA 1999

NIKOLOVA, LOLITA: The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC) with contributions by Igor Manzura and Cristian Schuster. BAR IntSer 791, 1999.

OREL 2006

OREL, NEVA TRAMPUŽ: Dug-out canoes from the Ljubljana Marshes In: Nabergoj, Tomaž (ed.): Steps into the Past – Treasures from the archaeological collections of the National Museum of Slovenia. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2006. 78-80.

PERLÈS 2001

PERLÈS, CATHRINE: The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe. Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press 2001.

PEŠKA – ŠEBELA 1992

PEŠKA, JAROSLAV – ŠEBELA, LUBOMÍR: Funde der Chłopice-Veselé-Gruppe in Mähren und ihre Stellung in der Endphase des Spätneolithikums. In: Buchvaldek, Miroslav – Strahm, Christian (eds.): Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik – Skupiny kultury se šňůrovou keramikou na evropském kontinentu. Schnurkeramik-Symposium 1990. Praehistorica XIX – Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Univerzita Karlova, Praha 1992. 131-141.

PRISKIN 2009

PRISKIN ANNA: A távolsági nyersanyagok felhasználása a kárpát-medencei felső paleolitikum kései időszakában. In: Ilon Gábor (szerk.): ΜΩΜΟΣ VI. Óskoros kutatók VI. összejövetelének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem, Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely, 2009. 311-321.

RACZKY 1988

RACZKY PÁL: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák. Szolnok 1988.

RACZKY 1995

RACZKY PÁL: New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Inventaria Praehistorica Hungariae 7. Szerk.: Kovács Tamás, Budapest 1995. 51-60.

RAHMSTORF 2010

RAHMSTORF, LORENZ: Die Nutzung von Booten und Schiffen in der bronzezeitlichen Ägäis und die Fernkontakte der Frühbronzezeit. In: Meller, Harald – Bertemes, François (eds.): Der Griff nach den Sternen. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagung des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. 5/II. 2010. 675-697.

RASSAMAKIN 1999

RASSAMAKIN, YURI: The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC. In: Marsha Levine, Yuri Rassamakin, Aleksandr Kislenko & Nataliya Tatrintseva (eds.): Late Prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. McDonald Institute Monographs, Cambridge 1999. 59-183.

RASSAMAKIN 2006

RASSAMAKIN, YURI: Cultural Transformations in the Black Sea Steppe between the Eneolithic and Bronze Age: Migrations or Economic Changes? In: Peterson, David L. – Popova, Laura M. – Smith, Adam T. (eds.): Beyond the Steppe and the Sown. Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Colloquia Pontica 13 – Series on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Area – Monograph Supplement of Ancient West & East, Series Editor: Tsetschladze, Gocha R. Brill-Leiden/Boston 2006. 448-459.

SHERRATT 1991

SHERRATT, ANDREW: Sacred and Profane Substances: The Ritual Use of Narcotics in Later Neolithic Europe. In: Andrew Sherratt: Economy and Society in Prehistoric Europe – Changing Perspectives Edinburgh University Press 1997. 403-431.

SHERRATT 2005

SHERRATT, ANDREW: Alcohol and its Alternatives: Symbol and Substance in Pre-Industrial Cultures. In: Jordan Goodman, Paul E. Lovejoy, Andrew Sherratt (eds.): Consuming Habits – Drugs in History and Anthropology. Routledge London & New York 2005. 11-47.

SPASIĆ 2008

SPASIĆ, MILOŠ: Horizontal and Vertical Communication Axis in the Middle and Late Eneolithic. Analele Banatului, Sn., Archeologie-Istorie XVI (2008) 31-45.

SZABÓ – FEKETE 2011

SZABÓ GÉZA – FEKETE MÁRIA: Janus-szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről. WMMK XXXIII.(2011). 15-105.

YAKAR 2003

YAKAR, JAK: Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia. In: Bettina Fischer - Hermann Genz - Éric Jean - Kemalettin Köroğlu (eds.): Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002. TÜRK Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları 2003.

YAKAR 2007

YAKAR, JAK: The Ethno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age. In: Todorava, Henrieta - Stefanovich, Mark - Ivanov, Georgi (eds.): The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Prehistoricus. Kjustendil - Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres - Amphipolis (Greece) 27.09-01.10. 2004. In The Steps of James Harvey Gaul Volume 2. Gerda Henkel Stiftung, Sofia 2007. 339-345.

ZALAI-GAÁL 1999

ZALAI-GAÁL ISTVÁN: A lengyeli kultúra sírjai Pári-Altackerben (Torma István ásatása 1968-ban). WMMK 21(1999) 7-39.

ZOFFMANN 2004

K. ZOFFMANN ZSUZSANNA: Óslakosok és bevándorlók a neolitikus és rézkori Kárpát-medencében az embertani adatok alapján (A Somogy megyében újonnan feltárt Badeni temetők Penrose-analízise) SMK 16(2004) 127-138.

ZOFFMANN 2006

K. ZOFFMANN ZSUZSANNA: Balatonlelle környékéről származó késő-rézkori embertani leletek. SMK 17(2006)[2007] 97-106.

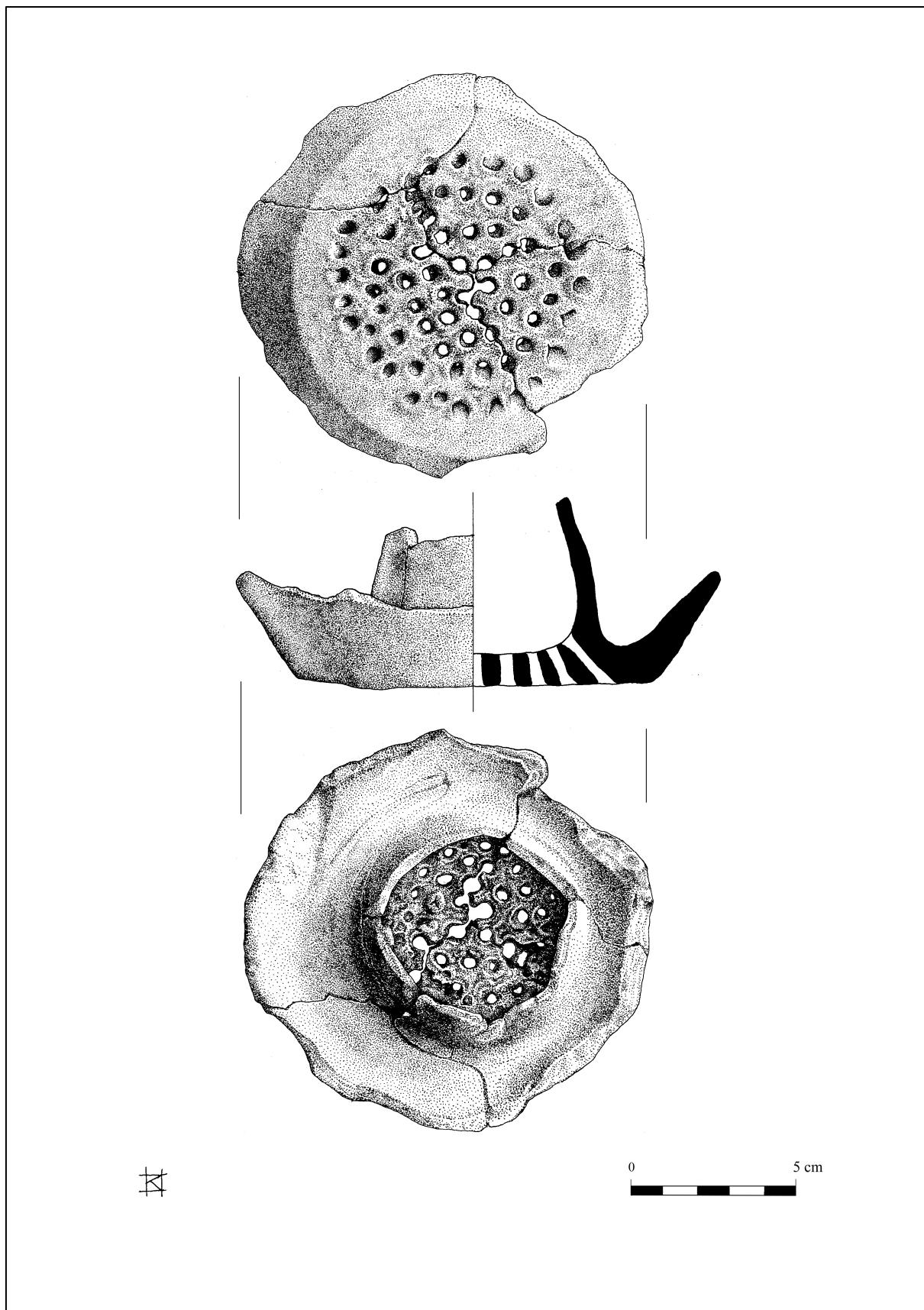

Képek

1. kép

Balról jobbra: a 27- 28 - 29. objektumok, a feltárás megkezdése előtt

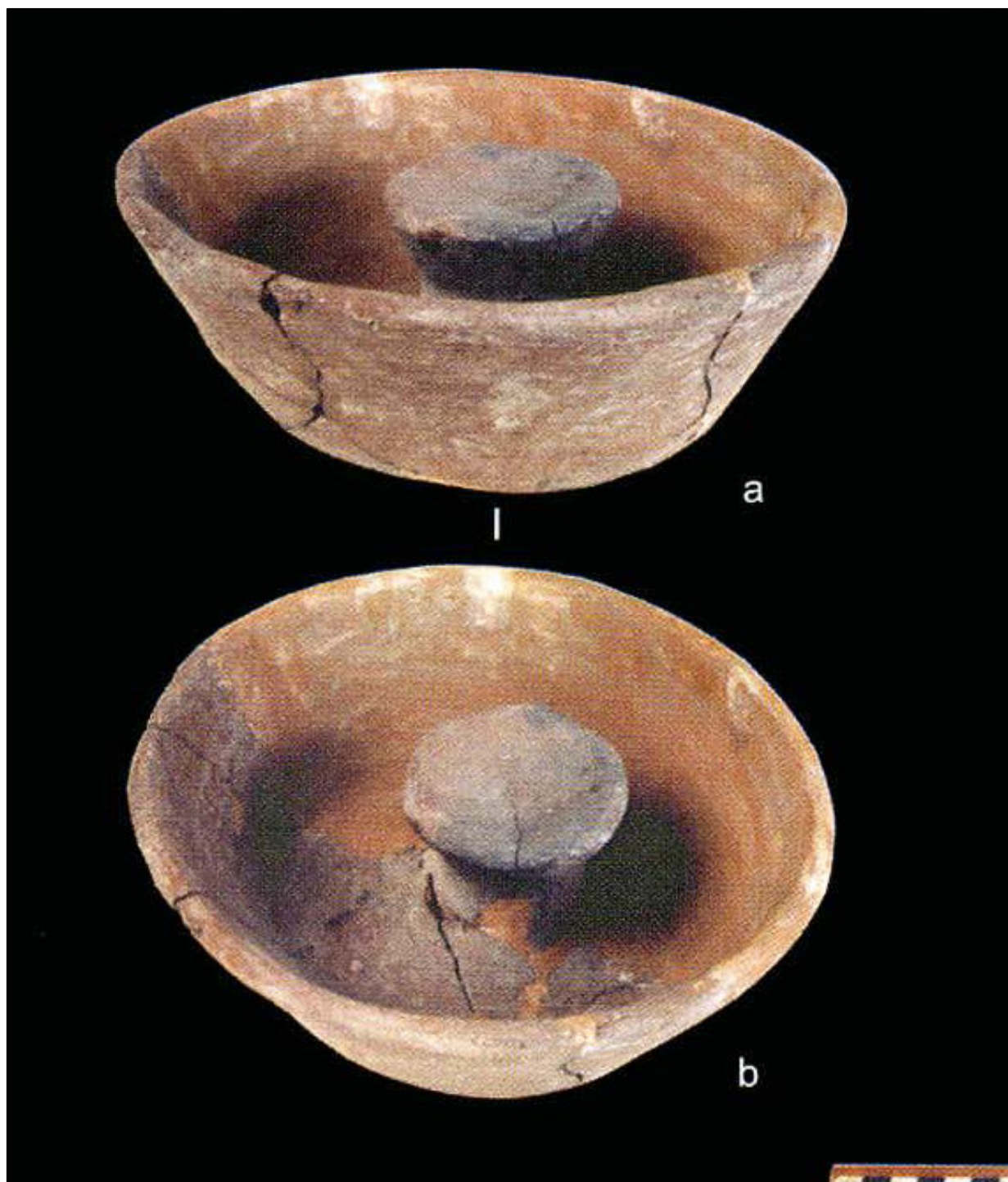

2. kép
A szombathelyi füstölő (rajz: Kapiller Ferenc)

3. kép

A füstölő belső felének feketére égett része

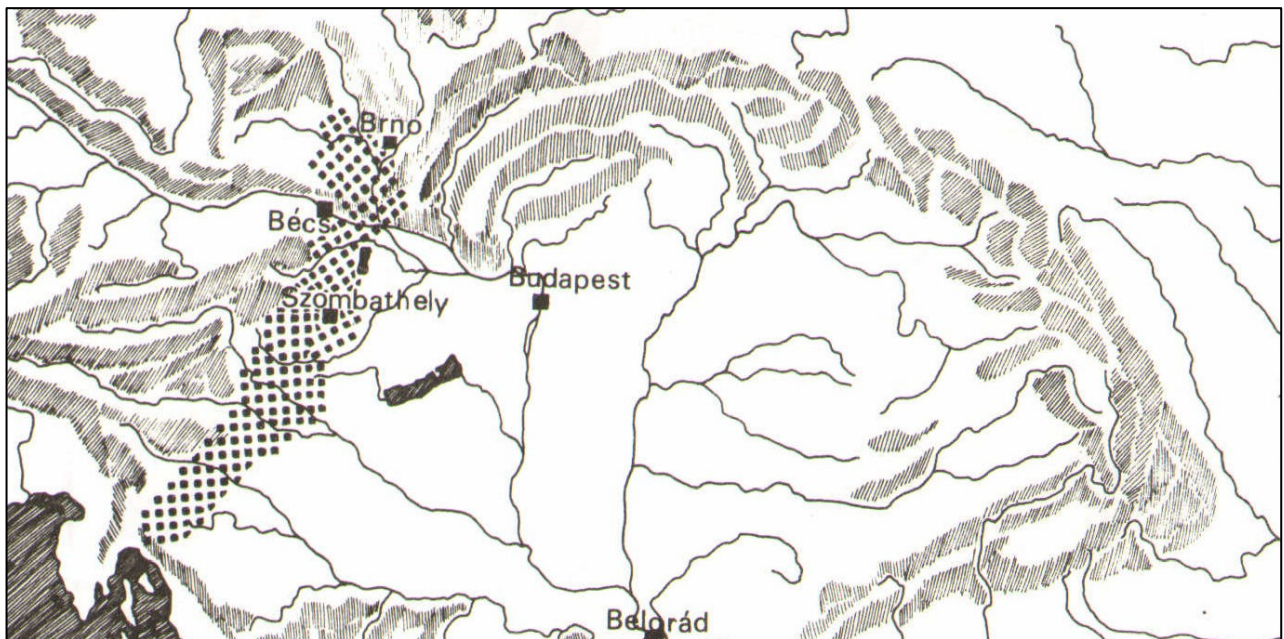
4. kép

A Struma völgyéből előkerült tál
(KOUKOULLI-CHRYSSANTHAKI ET AL. 2007. 72. fig . 51. nyomán)

5. kép

A kora középkori szlávok (bordó nyíl) és ami még érdekesebb, a gótok/gepidák vándorlása a Dráva-Száva völgyében. (NABERGOJ 2006, 50. fig. 44. nyomán)

6. kép

A kora rézkori Borostyán-út feltételezett nyomvonala (KÁROLYI 1992, 1. table 2. nyomán)